

úgy hallok ki, hogy *nem is akarta* kiismerni magát. Nyoma sincsen benne annak az igyekezetnek, hogy „haladjon a korral”, hogy új jelenségeket megértsen, új tehetségeket mellett bábkodjék. Következésképpen, kitartóan egy válasza volt minden újra: *non possumus!* Kemény jellem volt. Talán jobb lett volna, ha mint kritikus, egy kicsit rugalmasabb jellem. Rossz kritikus volt tehát? Nem merném azt mondani. S ezt is félve írom le: egy kicsit *korlátolt* kritikus volt. Olyan, aki a korlátait egynek vette az erkölccsel, és ezért *akarta* is a korlátait.

Nagyon nagy munkát végzett, de ő, a hivatalos irodalmi diktátor, fokozatosan az irodalmi élet margójára szorult, mint ahogy oda szorult fokozatosan — s ebben neki is része van — az egész „hivatalos” irodalom: Akadémia, Kisfaludy Társaság, Budapesti Szemle. Ami új alakult, az tőle, még az ő ellentmondásaitól is függetlenül alakult; s ha ő megértőbb iránta, talán könnyebben és simábban alakul, de azon, mi lett volna, ha a dolgok nem úgy alakulnak, s az emberek nem úgy viselkednek, ahogyan történt — nem érdemes sem vitázni, sem tünődni.

Érdemes viszont Gyuláit olvasni. Elsősorban — legalábbis én így érzem — Vörösmarty-életrajzát, Katonáról és Bánk bán-

járól írt tanulmányát: ez két remek, a maga lehetőségei közt, az akkori legjobb eszközökkel és anyagismerettel. Aztán a Petőfi-tanulmányt, meg a polemikus kritikákat, Zilahyról is, Jókairól is, színi bírálatait. Milyen kitűnő koponya! — kiált föl minduntalan az ember. És: mekkora nyakas, akart korlátozottság! Mekkora szívósság e korlátozottság védelmében! S milyen elvhűség! Ma is tanulhatunk belőle, hogyan kell elemezni valamit. De okulhatunk abban az irányban is, hogyan nem szabad megcsontosodni, hogyan kell állandó készséggel kitárulni az új felé, hogyan kell — *megérteni akarni*. A kritikusnak, a nevelő kritikusnak ez is nagy föladata. Gyulai, mint kritikus, nem volt jó nevelő; epigonokat nevelt.

Vajda és mondjuk Lévay közt habozás nélkül tudott választani. Habozás nélkül Lévayt választotta. Mert Lévayt *akarta* is választani. De hogy Móricz „hiába fordult hozzá”, és hogy a Nyugatot nem ismerte, amiatt ne vádoljuk. Öreg, fáradt ember volt már. Legfőljebb csak azt nehézményezheti valaki, hogy túlságosan ragaszkodott hatalmi pozícióihoz. Lehet, hogy elsősorban azért ragaszkodott, mert nem bízott eléggé azoknak az erélyében, akik a helyébe állhattak volna.

Rónay György

NÉMETH LÁSZLÓ: ÉGETŐ ESZTER

Magvető Könyvkiadó, Bp, 1956.

Kurátor Zsófi és Kárász Nelli után — Égető Eszter. Mintha Németh László az asszonyi sors, az asszonyi lélek ábrázolásában keresné regényírói hivatását. Vagy csak az asszonyi sors, az asszonyi lélek gőgbe burkolózó, a világtól iszonyodó vagy mindenkitől elhagyott magányában tudja megtalálni a maga túlságos érzékenységének, büszkén, mégis fájdalmasan vállalt magányának a tükrét?

Első regénye az Emberi színjáték hősről, Boda Zoltánról ezt írta Németh László: „Életének egyik alapreflexe volt, hogy a könnyebb és a nehezebb közül mindig a nehezebb felé kapott.” Valamennyi azóta született regényhőse is ilyen „nehezebb felé kapó”, a nehezebb utat választó ember. Az az erényük, vagy legalábbis erényük önigazolása, hogy nem tudnak boldogok lenni. A boldogság, a világban való helyet találás megalkuvásnak, rút dolgokkal való bezenyeződésnek tűnik egy Boda Zoltán, egy Kurátor Zsófi, egy Horváth Endre, egy Jó Péter vagy egy Kárász Nelli előtt.

Égető Eszter nem rekeszi ki magát az életből. Legfőbb vágya épp az, hogy a közelébe kerülő emberek számára boldog-

ságot, paradicsomot teremtsen. Ez lenne az ő boldogsága, az ő paradicsoma is. De nem tudja megvalósítani, amire vágyik. Mikor kislány korában apját és nagyapját akarja összebékíteni, azok a családi kör meghitt melegénél többre becsülik, ha jól megmondhatják egymásnak a magukét — a maguk férfi-igazságát. Férje számára háromszor is megszövi a paradicsom pókhálóját, de az a férfivágyak útját követve, a technikáért, a vállalkozásért vagy egyszerűen csak a változatosságért epedve mind a háromszor széttepi a hálót, feldúlja a paradicsomot. De nem maradnak meg az otthoni veranda idillikus búvőkörében a gyerekek sem: a cserkészlet, a falukutatás, az írók, a politika, a légó, az SS — az élet, a kaland hívja őket, s anyuka csak afféle úszni képtelen kotlós elöttük, lubickoló kiskacsák előtt, az élet vízének partján. S az élet romboló hatása végül még azt a paradicsomot is szétlöki, amelyet a családjától elhagyott asszony családpótlékul odavett barátokból épít maga köré.

A „belátás” és az „örültek” az „örültség” — Németh László így állítja szembe Esztert az élete álmát elrontó férfikkal. Az asszonyi

belátás mintha felülemelkednék itt az életet eszmék, elméletek kánpadjaira feszítő férfítörékvéseken. Égető Eszter természete azonban némethlászói természet. Az a sajátos „nagyság” vagy a nagyságnak az a sajátos képze, amely a legjellegzetesebb Németh László-hősöket, Boda Zoltánt, Kurátor Zsófít, Kárász Nellit oly keményen fogja belülről, megvan Égető Eszterben is. Fia tanárával szemben ülve, aki iránt afféle asszonyos, anyás szerelem ébredzik benne, ez a gondolatsor suhan végig rajta: „Ahogy a szemben ülő, megelégedő férfit nézte, az volt a benyomása, hogy ő nagy, túlságosan nagy. Nem úgy jött rá, ahogy a költőkre szokott a nagyságuk, inkább hogy egy lányra, hogy nagy az orra, vagy nagy a lába. Ő egészben nagy valahogy, a lelke. Nagy lélek, olvas ilyet az ember, Széchenyi, Petőfi. Ő persze nem úgy nagy lélek, csak sok valahogyan. Sok van benne, de hogy mi: emlék, érzés, szenvedés, önfegyelem, nem tudta volna megmondani. Ez a sajnálatos nagyság az oka, hogy ezt a megkönnyebbedett férfit úgy nézi, mintha a fia volna. Mi is lenne szegényből, ha az ő lelkébe, ebbe a nagy, szomorú erdőbe beengedné, s ott elkezdene vándorolni.” (481–2.) „Sajnálatos nagyság”, „nagy, szomorú lélek” —, ha a sajátos helyzet az egymással szemben ülő fiatal férfi s időződő asszony helyzete juttatja is a tudat felszínére ezeket a gondolatokat, Eszter életét valójában gyereklány kora óta egy számára kényelmetlen nagyság képze igazgatja. Miért nem tud közlékeny lenni senkivel? Csak rágódik az elejtett felmondatokon, ahelyett, hogy megkérdezné, miért is gyűlölik egymást az apja és a nagyapja. Féléjszakán át hallgatja apja városrendezési tervét s végül sem szánja rá magát, hogy kirukkoljon vele, mennyire viszolyog a házasságtól, amelybe bele akarják vinni. Férjével, anyósával sem tud vitatkozni, beszélni; tehetetlenül tűri, hogy kismimizték vagyonából, mert úgy érzi, hogy az ő érvei igazában csak azok számára lennének érthetőek, akik érzelmeiben is osztoznak. Sógornője vallomását hallgatva arra kell rádöbennie, hogy mennyire más ő: nincsenek könnyed kis titkai, ami talán lenne — egy csírájában elfojtott kezdődő szerelem — lefordíthatatlan a sógornője nyelvére.

Sőtér István írta meg, hogy Németh László első regényében, az Iszonyban a két hős alakjában — bár történetük teljesen magánemberi — két társadalmi osztály is birkózik. Égető Eszter „sajátos nagysága” is jórészt társadalmi eredetű. Nemcsak azért, mert parasztnagyszülők közt nőtt úrilánycént mindig némi bizonytalanságot érez igazi „úri társaságban” (későbbi anyósa mondja is, hogy sohasem lesz belőle igazi úrinő),

hanem főként azért, mert egy társadalmi osztály, a két háború közti kisvárosi úri osztály életformájához, életideáljaihoz nem tud alkalmazkodni. Nem a puritán nagypapa, nem is a reformer apa eszményeit szegzi szembe társadalmi környezetéé léhábberkölcseével, de abban a „paradicsom” utáni vágyban, amelyet inkább ösztöneiben érez, mint elméjében fogalmaz meg, mindkettőjükhez közelebb áll, mint azokhoz, akik közt élnie kell.

A korábbi Németh László-hősök még ha társadalmi problémákkal vívódtak is, igazában a maguk sorsával, a maguk „üdvösségével” voltak elfoglalva. Talán ezért is kerültek megoldhatatlan helyzetekbe, ezért vezetett útjuk a tragédiába. Csak Kárász Nelli jutott el odáig — ő is csak a róla szóló regény végén — hogy kislányában felfedezett „egy darab rábízott, szegény emberiséget.” Égető Eszter mintha itt folytatná, mintha ezt a rábízott, szegény emberiséget akarná pólyálni egész élete során. Láttuk, nem sok sikerrel: a világ erősebbnek biz nyult, mint az övéért, a rábízott emberekért küzdő asszonyi jóság. De mégsem ez a végső felelet, nem ez a végső értelme Égető Eszter életének. Paradicsomot nem tudott teremteni, az életet nem tudta idillé változtatni. De — ha csak ideig-óráig is — mégis ő tartotta össze a családot, ő mentette meg a családi tűzhelyet ura könnyelműségeitől, de — mikor a menekülési pánikban mindenki szétfutott — ő őrizte meg fia számára az otthont, de — mikor a háború után minden szétzilálódott — az ő háza volt menedék még idegenek számára is. S a regény végén mindenkitől elhagyatva is ő az egyetlen szilárd pont: ő az, akire a szétzüllött család egyetlen folytatását, az unokát rá lehet bízni.

A Németh László-hősök „más-voltában”, önmagukkal és a világgal szemben való igényességükben van valami riasztó környezetük számára. Lehet, hogy Égető Eszter férje is boldogabb lett volna egy közepes-szerűbb asszonnal. De Eszter nagysága mégsem pusztító, mint a korábbi Németh László-hősöké, hanem megtartó az általános pusztulásban. Ha urához illő átlagos úri-asszony lett volna, kétségbeesetten, a múltat siratva tördelhetné a kezét a regény végén: a vagyona elveszett, ura és két gyermeke idegenben, itthon maradt fia a börtönben, neki mindennapi kemény munkával kell megkeresni a kenyerét. Ő azonban kis unokáját ringatva, bízva néz a jövőbe. Nemcsak unokája, hanem a maga korábbi álmai jövőjébe is. Hiszen a szocializmus — ha azt valósítja meg, amire vállalkozott — az ő álmához hasonlóra szöheti majd nemcsak egy család, hanem az egész emberiség boldogságát.

Égető Eszter az író lelkéből szakadt, az ő legsajátabb problémáját tükröztető hős. Bonyolultabbá teszi a regényt, hogy Németh László nemcsak a főhős személyében formálta meg a maga problémáját, hanem Méhes Zoltán alakjában saját magát is beleírta a regénybe. Nagy művészi tudatosságra és önmérsékletre vall, hogy Méhes nem válik főalakká, a regényből nem lesz önletrajz. Méhes regénybeli képét Eszter szemével nézi és ábrázolja az író. A regényben való jelentősége nem nagyobb, mint amekkora a jelentősége Eszter életében. Hogy ezt túlbecsüli? Aligha, hiszen el tudja hitetni. Méhes alakja mégis új problémát hoz a regénybe: a nevelését. Méhes mint a nagyobbik fiú, József „mestere” kerül kapcsolatba a családdal. Ez a tanítvány azonban nem a lényegét tanulja meg Méhes műveiből. A mohó szellemi érdeklődés, a nyugtalan keresés afféle műveltségfitogtató játékká, megülni nem tudó mozgalmassá válik benne; ezért kerül nem is eszmék vállalása, csak a mozgalmási, a politikai kibicelés szenvedélye miatt az összeesküvők közé, majd a börtönbe. Ezen az úton mind kevésbé vállalják egymást Méhessel: a tanítvány megtagadja mesterét, a mester tanítványát. Az irodalmi mű hatása kiszámíthatatlan — talán ezért is keresi Németh László-Méhes olyan szenvedéllyel a nevelés megbízhatóbb, szolidabb formáját, az iskolai tanítást, iskolai tárgyak oktatását.

Németh László regényeiben sok minden megfér. Az Emberi színjátékban egy elmerősen értekezésének gondolatmenete, az Utolsó kísérletben egy új magyar történet-szemlélet körvonalai — itt: pedagógiai megfigyelések és elképzelések. Persze ezek nem függetlenek a regény kompozíciójától, nem afféle tanulmány-ráadások. Didaktikai elképzeléseit Méhes Eszter tanításán próbálja ki, megfigyeléseivel az ő ítélőképességét edzi mind tudatosabbá váló eszmélkedéseire. Eszter lázadozik ugyan Méhes megfigyeléseinek és ítéleteinek módszere ellen. „Az ilyen gondolatoktól az ember tán nem is magukat az embereket nézi, hanem amit az eszéből rájuk vetít... Akármilyen nagyszerűen elemzi Méhes a csomorkányi embervegyületet, az mindig csak olyasmi, még ahhoz képest is, amit a magamfajta asszony tud, mint a kör négyzögös.tése,” (697.) Mégis magában ellenkező is nevelődik Méhes gondolkodás-módján. Nemcsak a fiát kénytelen, Méhes szigorú ítéletének mindinkább igazat adva, szinte újból megismerni, hanem visszafelé nézve apját is most érti meg jobban, ahogy Méheséhez méri a gondolkodását. S a maga aranykoráról szőtt álma is a Méhes-sel való beszélgetés közben válik tudatosabbá.

Méhes alakjának ábrázolásában — mint az idézett mondatok is mutatják — sok az önbírálat, helyenként az öníronia. De öngazolás is van benne. Németh László sohasem kímélte a sebeit, de talán sohasem tárta még fel ennyire közvetlenül, ennyire áttétel nélkül a gyengeségeit, mint ebben a regényben. De ezek a gyengeségek egy nagy ember gyengeségei. Nem a regény bizonygatja ezt — hiszen Égető Eszter, akinek szemével itt ábrázolódik Méhes, aligha látja a teljes Németh Lászlót — de mi, olvasók, Méhes mögé mindig a teljes Németh Lászlót képzeljük: valamennyi művét, valamennyi eszméjét, gondolatát. Ezért számunkra az író életének fontos dokumentuma is ez a regény. Éles és tiszta képei azt is elének vetítik, hogyan töltötte a kor egyik legnagyobb magyar írója a vásárhelyi tanárélet hétköznapjait, miről gondolkodott, kik vették körül, mi bántotta és mi lelkesítette.

Az Égető Eszter Németh László legterjedelmesebb regénye. Cselekménye közel egy fél-századot ölel magába, belső tere rendkívül gazdag. Németh László eddigi regényeinek legjellegzetesebb miliője az első háború alatti és utáni dunántúli falu polgár-paraszt és úri osztálya vagy a gimnáziumi és egyetemi diákelet volt — az ifjúkorban szerzett élmények világa. Hőseit a család, a rokonság alakjairól mintázta. A vásárhelyi évek — mint az Égető Eszter mutatja — szinte új ifjúsággal és új rokonsággal ajándékozták meg az írókat. A regényben Csomorkánynak nevezett Hódmezővásárhelyről rajzolt kép a magyar epika legszebb, leghitelesebb városképei közé tartozik.

Égető Eszter élettörténetében egy nemzedékregény körvonalai is bennrejlének. A regény lapjain négy nemzedék vonul el szemünk előtt, s ahogy már az effélékben történni szokott, de ahogy a magyar társadalom története is tanúsítja, minden következő hitványabb az előzőnél. Tunyogi nagypapa makacs paraszti hajthatatlanságában egy nagy szerző és megtartó nemzedék keménységét és puritán egyszerűségét érezzük. Égető Lőrinc, az apa, akit reformterveiért fantasztának tartanak, talán a regény legnemesebb fából faragott jelleme. Mikor öreg barátai, a festő Kotormán, a gyümölcsöst telepítő Gyevi és a többiek összegyűlnek könyvekkel bélelt kis szobájában, tronjukról száműzött féltistenek gyülekezetének tünik társaságuk az ellenforradalmi rendszer pozícióhajász ügyeskedőivel, a „torony alatti” urakkal szemben. Wiesmayerné, Eszter anyósa nem különösen rokonszenven alak ugyan, önző és hatalmaskodó, de egész életének olyan

impozáns fegyelme, tartása van, hogy némi csodálatot és tiszteletet még az ellensége sem tagadhat meg tőle. Eszter nemzedékében már kevesebb a nemesség, a bölcsesség, de még a tartás is. Józsi, az ura a technika megszállottja, de az igazi szenvedély hiányzik belőle ahhoz, hogy érdeklődéseiben kitartó legyen, hogy valamit elérjen. Eltékozolt, haszontalan élet az övé, s bár alapjában nem rossz ember, pokollá teszi környezetét, családját életét is, mert a maga sikertelenségei miatt emésztődve családját bántja, csipkedi, gúnyolja. Az ő nemzedékéből a teljesen buták és a gátlástalan törtétkök érvényesülnek: Lajkó Pista, a dzsentriivadék polgármester meg Károly, a tanár, a kultúrfőlényes politika nem nagyon tehetséges, de nagyon rendszeres kis strébere. Még az Égető Lőrinc mellől indult paraszt-politikus, Víg János ezerfelé való kapkodásában vagy a paraszt-internátust szervező tanárban is érződik némi stréberség. Akikben tényleg mocorog valami: nemesebb indulat, igazi tehetség, azok lemaradnak, azok élete eltorzul, félresiklik. Csomorkányon egész gyűjtemény van belőlük: Hallgató Sanyi, az irodalmár, Bozso, a tanár, Gulácsy, az ásvány- és népdalgyűjtő orvos. A következő nemzedék jobbja már új eszmékkel, az ország, a nép megváltásának programjával indulnak, de hogy mennyi bennük a valódi elszántság és felkészültség, mennyi a felnőtt dolgokkal való játszadozás vágya, nehéz eldönteni. Józsefben, Eszter fiában mindenetre az utóbbi volt több. S akik nem tartoznak a jobbak közé, azok kész prédái a fasiszta butításnak, a leventének, az SS-nek, mint Eszter másik fia, Lőrinc.

*

Németh László előző regénye, az Iszony nagy „szenziója” a realizmusnak az a fajtája volt, amelyet egyes kritikusok „biológiai”-nak neveztek. A lélek mélységét kutatva végső okként az iszonyodó testet mutatta fel az író — állapították meg. Ha nem is volt egészen így, a lelki és testi történéseket mindenesetre szorosabb és hitesebb összhangban mutatta be, mint irodalmunkban — s más irodalmakban is — szokásos.

A testnek és a léleknek ez az annyira valószínű összhangja ebből a regényből sem hiányzik. Csak egy példát idézek. Eszterről olvassuk: „...maga is érezte, hogy a derűjében egy mélyebb öröm is lappang, mintha az egész szervezete mondaná (havi baj után érez ilyet az ember): milyen jó tisztának, frissnek, szabadnak lenni.” (489.) Az ilyen példákat szinte tetszés szerint szaporíthatnánk, különösen a betegségek leírását aknázhatók ki gazdagon.

Kárász Nelli maga mondta el az életét. Ez lehetővé tette az író számára, hogy teljesen hőse belső világába zárkózzék. Égető Eszter történetét harmadik személyben beszéli ugyan el, mégsem lép ki belőle: nem őt beszélgetve, hanem róla beszélve is az ő érzéseit, gondolatait tudja megszólaltatni. (Az előbb és a korábban idézett néhány mondat is érzékeltethette ezt.) A regény alakjai és történései Eszteren szűrődnek át, az író az ő lelkében való tükröződésüket ábrázolja. Különösen művészi a regény eleje, amely azt a folyamatot mutatja be, ahogy a kisgyerek ébredező tudatában félig megértett mondattörédekekkel, elkaptart szemvillanásokból, hirtelen elhallgatásokból összeáll a családi viszonyok képe. S rendkívüli bonyolultsága miatt művészi az utolsó részek ábrázolási technikája, ahol az író Eszter tudatában tükrözteti a saját magáról rajzolt alakot, Méhest, miközben ez a tudat a Méhes tanítását dolgozza fel, rajtuk gyarapodva válik a világ megismerésében — tükrözésében — is igényesebbé, pontosabbá. Mivel a többi szereplő alakja csak Eszter lelkén át tükröződik, az ő történetében bennerejlő társadalmi regény kontúrjai nem tiszták, nem élesek. De ezeknek a kontúroknak tisztábbá, élesebbé tétele nyilvánvalóan nem is tartozott ennek a regénynek a feladatai közé.

*

A regény cselekményének nem nagy a sodra. Több a tervezgetés, a vívódás, mint az esemény. A szerkezeti csomópontok nem drámai összeütközések, inkább a hősnő lelkében gennyesező gókok felszúrásai. Egy-egy esemény, egy-egy elhangzott mondat rendszerint nem is történése vagy elhangzása idején válik fontossá, hanem akkor, amikor emlékként bukkan fel újra az emésztődő lélekben. Németh László mestere a félig a jelenben történő vagy hangzó, félig felidézettnek tűnő cselekvéseknek és párbeszédeknek, az olyanoknak, amelyekhez a gyötrődő lélek reflexiói adnak kiegészítést.

Külön tanulmányt érdemelne a regény nyelve. A kifejezésbeli gazdagság, árnyalatosság maximumát érte el Németh László. Nézzünk egy találmira kiragadott kis részletet! „Eszter csendesén villággatta a krumplit. — Hát én már ilyen vagyok — mondta ki végre. — Pedig most megint vállaltam egy kis kötelezettséget... Józsi egy friss kanállal mert az edény aljáról, ahol piros volt a zsír, s még párolgott a krumpli. Kérdés helyett csak a kis, tasakos szemét emelte Eszterre. Húsz év alatt ő is megismerte a feleségét. Ez volt Eszternek az a hangja, amelyre ő azt szokta mondani: cinikus. Amíg fiatalok

voltak, nem merete ilyen cinikusan bemondani a dolgait” (397–8.). Mennyi remekelés ebben a kis részben! A millió pontos rajza: a kissé lompos, szertartásosság nélküli vacsora. Eszter „villázgatja” a krumplit, Józsi „az edény aljáról” meri ki a párolgó maradékot. Eszter két mondatának halljuk a hanglejtését is. Van ebben a hanglejtésben egy kis dacos gúny — az az ember beszél így, aki cleve tudja, hogy bármit mond, vajamiképpen ellene fordítják. Ahogy Józsi nem szól, az étellel szöszmötöl, „kis, tasakos szemét” az asszonyra emeli — ez is kész jellemrajz. („Morcossága még nem látta, mibe kapjon bele” — folytatja később, hallgatását indokolva, az írő.) De felesége hanglejtéséből a gúnyt kiérezte. A „cinikus” az ő jellemző szava, a „nem merete ilyen cinikusan be-

mondani a dolgait” az ő durván rótt mondata.

— *

Fejlődést jelent-e ez a regény Németh László írói pályáján? Az eddig elmondottakból bizonyára kiderül, hogy igen-nel kell felelnünk erre a kérdésre. Igaz, hogy az *Izony* művészebb regény volt, zártabb felépítésű, harmonikusabb. A gazdag élményanyag ebben a regényben — különösen a második felében — megbontja az egységet, szétfeszíti a formát. De a főhős nagyszerű és nagyszerűen megrajzolt alakja mellett épp az élményekben, alakokban, gondolatokban való gazdagság mutatja az író fejlődésnek útját: az élet sokszínű valósága előtt tágabbra tárt kaput. Orosz László

JEGYZETEK KOMLÓS ALADÁR LEGÚJABB MŰVEIHEZ

Mint valami sarkvidéki kutató, aki újra meg újra visszatér a hatalmas feltáratlan területre, hogy itt is, ott is kitűzze zászlóit, felülse sátrát, háromszögelési pontokkal tűzdelje tele a vidéket, oly kitarító szorgalommal dolgozik Komlós Aladár évtizedek óta a XIX. század második fele magyar irodalmának kutatásán. Közel negyven éve már, hogy Dömötör Jánosról írt doktori értekezése megjelent, s azóta tanulmányal, adatközléssel, monográfiával sok fehér foltot letörölt már e kor térképéről. A 20-as években megjelent „Az új magyar líra” című könyvében — a többi között — megrajzolta az Aranytól Adyig tartó korszak lírai fejlődését, később a századvégi asszimilációról elterjedt mítoszokat és politikai hamisításokat cáfolta a fasizmus elharapózásakor. Nem akarjuk lebecsülni ez évtizedek termését, hiszen Kassák Lajosról, a giccsről szinte végleges igazságokat mondott el, de kétségtelen, hogy 1948 táján Komlós munkásságában fordulat következett be: az olykor erősen ötletekre építő esszéktől (ld. Bródyról szóló írását) a termékeny, de sokhelyt elnagyolt felmérésektől (Irodalmunk társadalmi háttere) egyre jobban eltávolodott, s a gondosan megvizsgált adatokra és szempontokra építő nagyívű tanulmányok és monográfiák alkotója lett. Vajda-könyve, Komjáthyról és Reviczkyról írt terjedelmes dolgozatai megfrása során nemcsak az egész akkori költészettel került szerves kapcsolatba, de a századvég irodalmi életének irigylésre méltóan alapos ismerőjévé lett. Szinte törvényszerű, hogy ily módon egyre közelebb jut a szintézishez. *Tegnap és ma*¹ című tanulmány-kötetében a

periódus irodalmi tudatának egyik központi momentumát, a kozmopolitizmus kérdését vizsgálja a maga történeti fejlődésében. A nagyobb összefüggések feltárását segíti elő az irodalmi ellenzéki mozgalmakról írt önálló műve is. (*Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*).² Mástermészetű összefoglalás Kiss Józsefről, Reviczkyról, Komjáthyról írt hármias arcképe (*A századvég költői*), mely bizonyosan nemcsak a legterjedelmesebb, de a legértékesebb tanulmánya is a *Tegnap és ma*-nak. Ebben már világosan kirajzolódik az egész Arany utáni, századvégi költészet útja is, s úgy érezzük; a kor lírájáról szóló monográfiának küszöbén állunk.

Új műveiben Komlós sokkal összetettebben látja az egyes irodalmi áramlatokat, mint az öt-hat év előtteiben. Gyulait Vajda-monográfiájában még csak Vajda szemével tudta nézni. Kegyesztő, rosszindulatú irodalmi diktátornak rajzolta, akiből éppen nem hiányoztak a silány emberi indulatok. Szerinte a „mérgező öregúr” talán még nagy költő ellenfelének temetésére is csak azért ment el, hogy megmutassa, „mindennek tetejébe még túl is élte” Vajda Jánost! Még igazságtalanabb a mű bevezetése, mely a 49 utáni virágzással szemben Zaharát látta a szabadságharc utáni irodalmunkban. Közismert tény, hogy nőtt súly alatt a pálma, mennyi kiváló alkotás született a zord viszonyok ellenére, sőt éppen azokkal szembe-szegülve. Komlós viszont a forradalom-ellenességet, a régebbi demokratikus népiességet „meghamisítását”, „széptető” realizmust,

² Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében. Akadémiai Kiadó, 1956.

¹ *Tegnap és ma*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956.